

Villem Grünthal-Ridala (vasakul)
suvilas Muhumaal 16. VII 1939.
Paremal Karl-Eduard Sõöt

PROOSA

Proosa üldilme

Noored ei näi naturalismust mitte ära salgama, temast endid lahti ütleva. Selle juurde tahavad nad aga veel romantismuse – sagedaste pisarateni magusa sentimentalismusega segatud – tõmmata. Nad püüavad nendest üksikutest vooludest midagi uut kokku valada. Naturalismusest võtavad nad tema reaailma tundmise ja tõsiduse, romantismusest tema kõrgele püüdvä paleuslise hinge kõige tema soojusega, hellusega ja tuksatavate valudega. Ühest ja sellest samast kirjatööst võib sagedaste kõige mustemat ja kibedamat elutõde ja ka piirita idealismust leida. Nad seisavad kui naer ja nutt üksteise kõrval ja avaldavad oma vastuoluga lugeja peale mõnikord imelist mõju.

A. H. Tammsaare „Meie „noortest“ kirjanduses“ (1907)

Omaette tähelepanu pälvib Ridala uuenduslik keelekasutus, ta oli Noor-Eesti keeleuuenduse tähtsamaid teostajaid. Ilmekuse ja varjunditäpsuse saavutamiseks küllastas Ridala oma luuletusi haruldaste ja senitundmata sõnadega. Ta võttis abiks murdesõnu, laene soome keelest, mõnikord tuletas ise uusi sõnu. Aino Kallas nimetab Ridalat logofiiliks, nähtuseks „sellest, et sõnade kogumine võib muutuda kireks nagu ükskõik mis muu kollektioneerimine tahes. Ta korjab sõnu, mida imelikumaid, mida haruldasemaid, seda parem, nagu teised korjavad vanu raamatuid, vanu rahu või medaljone.“ Tema esimesed luulekogud olid varustatud isegi sõnaseletustega.

Tänapäeval ei ole eestlasele enam võõrad sõnad *mulje*, *võigas*, *võluma*, *ihar*, *hääbuma* või *ulgumeri*, mis just Ridala loominguga on kirjakeelde jõudnud. Küll on aga tundmatuks jäänud taolised Ridala kasutatud sõnad nagu *murelane* 'sipelgas', *muhetama* 'rohetama', *õiendama* 'sirutuma' või *kanane* 'tüdruk, neiu'.

FAKTE JA VÄITEID

Villem Ridala on omapärane looduslüürik, tema tuntumad luuletused on „Kevade tunne“ „Talvine õhtu“.

Ridala on eesti luules omaette vaatleja ja meeleolude kirjeldaja.

Ridala oli Noor-Eesti keeleuuduse tähtsamaid teostajaid.

LISALUGEMIST

Mart Mäger. Villem Grünthal-Ridala uuendusmehena. Looming 1985, nr 5

Aleksander Tassa kirjutas omapäraseid muinasjuttu- ja legendilaadseid novelle.

Sajandivahetusel eesti kirjanduses valitsenud realism mõjutas ka 20. sajandi alguse noori kirjanikke. Realistlike, peamiselt külalaua kajastavate juttudega astusid kirjandusse Friedebert Tuglas (novellid „Hunt“, „Hingemaa“), A. H. Tammsaare, Oskar Luts, Jaan Oks ja teised. Uusromantiline proosa kujunes välja 20. sajandi esimese kümnendi lõpuks. Võrreldes luulega polnud see esialgu nii selgelt sümbolismist mõjutatud, pigem impressionismist; samuti oli uusromantilise kujutuslaadiga ühendatud realistlikke, isegi naturalistlikke jooni. Näiteks Tuglase novelli „Toome helbed“ (1908) ja A. H. Tammsaare üliõpilasnovelli „Noored hinged“ (1909) on kujundanud realismi ja uusromantismi ühendav psühholoogiline impressionism, mis annab edasi tegelaste tunde- ja meeleoluarjundeid. Jaan Oksa detailirikas ja samas üldistav külalauakujutus on aga omamoodi ühendus naturalismist ja sümbolismist.

20. sajandi teisel kümnendil saavutas eesti uusromantiline proosa küpsuse, valdavalt küll juba sümbolistlikus laadis. Esimese maailmasõja ajal jõudis kõrgpunkti Tuglase novellilooming. Uusromantilises laadis kirjutas sel ajal ka Tammsaare: eriti iseloomulikud on tema sümbolistlikud

miniatuurid ja kunstmuinasjutud. Prosaistina tegi endale Noor-Eesti ajal nime veel **Karl Rumor**, kellelt ilmus novelle ning sümbolistlik jutustus „Lumiste kõrguste poole” (1913).

Kunstnik ja kirjanik **Aleksander Tassa** osales kaastöoga juba Noor-Eesti väljaannetes, kuid tema raamatud ilmusid hiljem. Ta on kirjutanud omapäraseid muinasjutu- ja legendilaadseid novelle (kogud „Nõiasõrmus” 1919 ning „Höbelinik” 1921). Tassa oli Siuru liikmete lähedane mõttekaaslane ning kuulus Tarapita rühmitusse.

Siuru ja Tarapita ilmet kujundas rohkem luule, ent proosaski valitses endiselt uusromantism. Tuglase ja Tassa kõrval tõusis esile noor **August Gailit**. Tema varasemates novellides on küll tunda Tuglase mõju, kuid Gailiti novellid on mängulisemad, meeleolult kirevamad, impressioonistlikumad. Just Siurule omane kujutuslaad valitseb ka Gailiti esimeses vagabundiromaanis „Muinasmaa” (1918), mis oli eelkäijaks kümme aastat hiljem ilmunud „Toomas Nipernaadile”.

Rühmitustest eraldi seisis **Oskar Luts**, kes alustas ja hiljem ka jätkas realistina, kuid vahepeal tegi põike uusromantikasse. Asjaolu, et uusromantikast olid ajutiselt haaratud eesti tuntud realistid, nagu Tammsaare ja Luts, tõendab samuti uusromantismi valitsevat osa selle perioodi kirjanduses.

Uusromantilisele proosale on iseloomulikud lühizanrid, eeskätt novell. Enamik uusromantikuid eesotsas Tuglasega kirjutas just novelle. Olulisel kohal on lüüriline esituslaad, mida kõige puhtamal kujul esindab laast ehk miniatuur. Väljapaistvamad miniatuurikogud on Friedebert Tuglase „Liivakell” (1913) ja A. H. Tammsaare „Poiss ja liblik” (1915).

Friedebert Tuglase kõrval esindavad rühmituste aja proosat eriti ilmekalt Jaan Oks ja Oskar Luts, kumbki talle eriomasel viisil.

Jaan Oksa (1884–1918) teostes on peamiseks aineks küla oma elu ja inimestega, äratuntavalt Saaremaa küla, kust kirjanik ise pärines. Oksa esimesed, ajalehtedes avaldatud jutud on valdavalt realistlikud. Neis kujutatakse tööd, igapäevast eluolu ja külainimeste mõttemaailma. Novelli „Naisevõtmine” (1906) peategelase Kaarli abiellumisotsus sünnib ühe öhtu jooksul jutuaajamises emaga. Kaarlit endal

Jaan Oksa teostes on peamiseks aineks küla oma elu ja inimestega.

pole väljavalitud ega isegi mitte tahtmist naist võtta, ent majapidamises on vaja töökäsi ning külarahvas peab hooliga silmas, et asjad ettenähtud rada käiksid.

Ta pidi nüüd minema naist tooma, sellepärast et orja tarvis oli. Naine pidi temale kui palgata ümmardaja tulema tööd tegema ja ühes vaeva nägema. See pidi tööd jõudma ja suutma teha, seda soovisid ju vanemad. Ta ise oma tulevase „abilise” kohta midagi soovida ei teadnud.

Noor-Eesti väljaannetes ilmunud Jaan Oksa proosateosed, nagu „Küla” (1910), „Tume inimeselaps” (1912) ja „Vaevadema” (1915), lähtuvad samast maaeluainest, ent on esituselt modernsemad ja keerukamad. Küla tõuseb vaevalist inimelu üldistavaks sümboliks.

Limasele alusele on tõbine näljaküla visatud, limasel alusel kükkitab ka enesega rahulolev Pattudeandeksandmise kirik. Üleval aelevad paksum pilved kui rasvad hauduva katla peal...

Kui veel midagi oleks peale pori vormita tänaval, kui veel midagi oleks peale lootusetat närude ja sõnnikuleiva. Kui veel midagi oleks!

Õnnetu rahulolemine, salmid ja trööstisõnad – tahkunud ihaldused – töövõimetud ajad – läkistanud mõtted – igavad metsvaated, hallitanud ootused – ja palved ja roomamine kummardades.

„Vaevadema”

Oksa ilmekamaid proosateoseid on „**Tume inimeselaps**”, mis ilmus Noor-Eesti IV albumis ning 1918. aastal Oksa esimeses raamatus nimijutuna. Teos, mis pole tüüpiline novell, koosneb kümnest üsna lühikesest fragmendist. Nendes esitatud hämaravõitu nägemustes võtab vähehaaval kuju traagiline lugu kümneaastasest tundelisest ja erksa vaimuga poisist, keda ahistab mõttetult karm kooli- ja külaõhkkond ning kes vabadust ihates põgeneb korduvalt metsa, kus sureb lõpuks nälga.

Siin kaugetel mägedel poegivad öösiti kõrged emased hobused raskesti ja avalikult varjamata nagu korterita tööliste naised. Siin sulab ka õrn, tundeline lumi kevadel kõige varem, kuna energilised isased ussid siin väga vara kuld tumedaid hommikukirgesid kummardavad ja teenivad.

Siia oli hiljuti keegi võoras ja siiski omane tulnud. See oli nagu krooniks sellele tumedale, arusaamata elule selles kadakavaigust lõhnavas templis, kus kõik üht jumalat paluvad, sosistavad, ahmitsevad, neelavad ja himustavad. Temale tasandati ruumi: oli ju ka tema üks niisugustest. Ja niisuguseid peab kartma ja austama.

Ta on pisikene, uhke ja vihane. Põlgamishimuline.

Ta on ka heroilisest nälgimisest väsinud.

„Tume inimeselaps” on teema, tegelaste ja sümbolistliku maailmapildi poolest eesti uusromantilises proosas üsna

iseloomulik teos, millel on ühisjooni teiste autorite, eriti Tuglase novellidega. Ent Oksa kujutuslaad on siiski eriline, mõneski suhtes äärmuslikum. Tal on rohkem mõttelinki ja stiilivaheldust: ühelt poolt väga realistlikud, isegi naturalistlikud detailid ning teiselt poolt raskesti tabatavad mõtteseosed, keeruliste hingeseisundite võrdpildid. Sündmustik ja tegelased pole kuigivõrd väljajoonistatud, rohkesti on lüürilist ja arutlevat esituslaadi.

Oksa kohta on nii kaasaegsed kui ka hilisemad kirjamehed lausunud tähelepanuväärselt tunnustavaid sõnu.

On midagi traagilist ses jõhkvas annis, kelle kunst on nagu inetuse ohver saavutamatu Ilule. (Aino Kallas)

Oks on suursugustanud meie naturalismi, andnud sellele subjektiivselt luulelise varjundi, süvendanud seda kuni elu algjuurteni, ülendanud kuni müüdini, küllastades seda sarkastilise paatose ja isesuguse hämara romantismiga. (Friedbert Tuglas)

Oskar Luts (1887–1953) tuli kirjandusse rühmitustest sõltumatult ja saavutas kiiresti populaarsuse oma realistlike komöödiatega („Paunvere”, „Kapsapea” jt) ning eriti jutustusega „Kevade” (1912–1913). Nn Tootsi-lood ning hilisemad realistlikud jutud on autori teinud tuntuks läbi aegade. Ent kohe pärast esimeste teoste avaldamist püüdis ka Luts mõnda aega järgida moodsama, uusromantilise kirjanduse põhimõtteid.

Jutustuses „Soo” (1914, esmapealkiri „Kirjutatud on...”) põimuvad sümbolistlik ja realistlik kujutuslaad. Uusromantikale iseloomulikult on peategelaseks kunstnik, kellega seotud sündmusi ja elamusi kujutatakse omapäraselt loodusmiljöös. „Soo” sarnaneb mitmeski suhtes Tuglase romaaniga „Felix Ormusson”. Lutsu jutustuse peategelane on maalikunstnik Toomas Haava, kes saabub kodumaale pikemalt õppereisilt Pariisi ning kavatseb suve veeta täditütre ja tema mehe talus. Talu asub kõrvalises paigas, soo ja järve ääres.

Jutustus algab kergelt nõokava, Lutsule omase humoorika kõnelusega. See heidab põgusat valgust peategelase elule ning mõttemaailmale. Veel selgemini antakse märku pererahva probleemidest. Mees rügab hommikust õhtuni ehitus- ja põllutööl ning naine kannatab pealesunnitud üksinduse käes, lapsi ei ole perre sündinud.

Oksa ilmekamaid proosateoseid: „Tume inimeselaps” ilmus Noor-Eesti IV albumis

Oskar Luts tuli kirjandusse rühmitustest sõltumatult ja saavutas populaarsuse „Kevade” ning realistlik komöödiatega.

„Austatud madam, miks ei tule kurg teile võõrsile?”

„Sellega temal ka juba asja.”

„Mingit muud asja, kui et ma ristiisaks tahan saada. Ja teil, madam, oleks endal siis ka parem. Mõtelge ainult, kuidas te siin praegu olete: ükski nagu hunt metsas. Ei, teie olete tõesti hunt, auline täditütar. Mispärast ei tule kurg?”

„Kellele teda vaja on?”

„Oo, teda on väga vaja, madam. Juba Pariisis mõtlesin sellele, et kui kord tulen, siis jooksevad mudilased mulle vastu ja ütlevad onku. Ja siis kujutasin ette, missuguse uhke näoga sa vaatad: need on kõik minu omad.”

„Palju sa neid siis arvasid juba olevat?”

„Palju. Ei, imestan väga, et – Nüüd saan aru, mispärast sul siin igav on ja mispärast sa tühje jutte pead rääkima. Sa teeksid palju vähem pattu, kui sul oleks majas mõni pisike põngerjas, kes emal emal! karjub ja põlle küljes ripub.”

„Põrguline!”

„Mitte põrmugi. Tee selgeks, et ma valetan.”

Soomaastik, kuhu Toomas kõndima ja jahti pidama läheb, on aga algusest peale otsekui teine maailm – viirastuslik, salapärane ja ohtlik. Jutustaja stiilgi on mõneti teistsugune: selles tuleb ette romantilisi, muinasjutulisi kujutlusi ja kujundeid.

Oo, kuidas kihiseb ja koriseb soo. Seal all keedavad soovaimud määratuis kateldes suppi. Aur, niiske ja külm nagu härmatis, heljub soo pinnal. Kaugemal eksib viirastuslikke varje. Kelle varjud te olete, eksivad mehikesed? Või ei olegi teid, olete ainult minus eneses? Jah, aga kelle läkastav kurk see on, kes seal praegu röginaga ümbrust täidab. Mis? Kõik minus eneses?

Kardan? – Mida siis?

Olen sohu eksinud. Öhtu. Pikne on möödas, aga ilm seab end pikale sajule. Pime. Iga silmapilk on oodata, et miski, mis ilmlõpmata suur, täidab soo tühjust. Vilkuvad tuled. Aga teie juurde on võimatu pääseda, müllkad matavad kinni tee. Öötsub...

Vaevu uppumisohust pääsenud kunstnik leiab ööaseme sooäärses majakeses. Selle elanikud on küll reaalse maailma asukad, ent samas ka iseäralikud – otsekui oleks müstiline soo neidki mõjutanud.

„Soo” romantiline kangelanna on Hilda, keda hüütakse Metskassiks. Hoolitsemata välimusega, ent ometi pilkupüüdev – sellisena kohtab teda Toomas. Metskass on ühteaegu tõrges, äge ja naiselikult habras. Ta peab end kaitsma joodikust isa ning kurjategijast peigmehekandidaadi vägivalla eest. Habemik isa ning kole hiiglasekasvu Madjak mõjuvad muinasjutu kurjade sookollidena.

Metskassi häda on realselt usutav, samas ka romantiliselt võimendatud. Viin on tõuganud pere vaesusse ning muutnud isa vägivallatsejaks. Joomakaaslaste seast on ta leidnud eriti halva seltsilise, kes on lubanud pere järjele

aidata niipea, kui väimeheks saab. **Madjak** on inetu nagu Quasimodo, aga samas õel ja paheline. Tütarlapse tunded ei lähe joobnud meestele korda. Meeleheitele aetud Metskass ei näe muud võimalust kui tappa Madjak ja selleks palub ta Toomalt abi. Muidu lubab tüdruk end järve uputada.

Toomas pole loomulikult nõus inimest tapma – tegema seda, mida keelavad nii jumala kui inimeste seadused. Vähehaaval hakkavad tema tõekspidamised siiski mõranema. Tema enda elu satub Madjaku tõttu ohtu; samuti ei näe ta enam muud võimalust Metskassi aidata.

Tooma tegutsemist ei suuna aga mitte niivõrd loogilised põhjused, kuivõrd mingi määratlematu saatuslik jõud. Seda sümboliseeribki jutustuses soo, mis otsekui allutab Tooma tahte.

Ei ole küsimust, kas olen see, kes võib seda, kes teeb seda, vaid maksab ainult – p e a n. Võõrad võimud valitsevad mind. [---]

Nüüd ajavad veevaimud soovaimudega juttu... hullavad koos ja pilluvad üksteist mudaga. Vana sookoll magab viinauinakut, tema tütreid mängivad ringmänge, pojad peavad naabripoistega õist pillerkaari. Mingi salavõim sunnib mind...

Toomas jälitab „sookolle” nende kõrtsiteekonnal. Pimeus ja tormine ilm aitavad kaasa, et purjus mehed Tooma süüdatud tule peale teelt eksivad ning mülkasse satuvad. Üks neist jaksab kuidagi välja ronida, teine upub – ja saatus sõrm on seekord õiglane. Hukkub Madjak; üle noatera pääseb Hilda isa, kes seejärel haigena meelt parandab. Metskass on päästetud ja talle avaneb soodne võimalus abielluda noore talupärijaga. Toomast ei kahtlusta keegi ning ta lahkub kiiresti saatuslikust paigast.

Tegelikult olid „võõrad võimud” eksitanud Toomast juba enne toda kõige rängemat tegu. Toomas astub ühel ööl keelatud vahekorda Liisiga, kelle meest ei ole kodus. Öö on ärev: Madjak tulistab aknasse, üritab tappa Toomast. Toomas ja Liis ei saa und ning kunstnik hakkab jutustama muinasjuttu salalikust sootulukesest ja võimsatest soovaimudest, kelle vastu surelik on võimetu. Tooma jutust sünnib romantiline ja müstiline õhkkond, ning edasine toimub otsekui unes või joovastuses. Ka selles esimeses eetilises üleastumises võib näha ajendit järgneva, kus Toomas ei hooli enam millestki. Võib-olla tunneb ta koguni, et kuna ta on juba ühes teos süüdi, peab ta päästma vähemalt süütu tütarlapse.

Valdavalt realistlikult on kujutatud pererahvast **Liisi ja Jukut** ning Tooma suhtlemist nendega. Realismi ja sümbolismi ühendamine „Soo” on huvitav, kuid mitte päris veenev. Realistina laseb Luts oma tegelastel ülemäära kõnelda ning seletab ka ise liiga paljusid asju üle. Sümbolistlik pool kaotab nõnda osa oma mõjust, jääb kohati lapsemeelse muinasjutu tasemele. Samal ajal ei puudu jutustuses haarav pingeline ja värvikad stseenid. Ka soo kui sümboli valik on õnnestunud. See saatuskujund on 20. sajandi alguse eesti sümbolismile üsna iseloomulik: soo esineb nii Suitsu luules kui Tuglase proosas (näiteks novellis „Jumala saar”).

„Soo” on Lutsu sümbolistlikest teostest kõige tuntum, seda on hiljemgi esitatud dramatiseeringuna teatrilaval ja televisioonis. Selle kõrval on tal ka teisi, isegi järjekindlamalt uusromantilisi teoseid, näiteks saatuslikku armastust käsitlev jutustus „Kirjad Maariale” (1919) või draamad „Sinihallik” ja „Sootuluke”. Viimane meenutab novelli „Soo”, eriti kunstnik Toomas Haava õist muinasjuttu Liisile.

1920.–30. aastatel naasis Luts realistliku proosa juurde ning oli küllaltki viljakas. Ta kirjutas rea jutte tundliku hingega noormehe elluastumisest („Andrese elukäik” jt), linnaelu ahvatlustest („Pankrot”) ja agulielu pahedest („Tagahoovis”).

Luts on jätnud olulise jälje eesti lastekirjandusse. Tähtis on kõigepealt tema „Kevade”, mis küll polnudki algselt lastele mõeldud. Sellest on aga inspiratsiooni saanud paljud meie lastekirjanduse poiste- ja koolilood. Teisalt on Lutsu „Nukitsamees” (1920) ilmekamaid lastele kirjutatud eesti kunstmuinasjutte ning see on tuntavalt seotud just kirjanduse uue loomejarguga.

Lutsu „Nukitsamees” on ilmekamaid lastele kirjutatud eesti kunstmuinasjutte.

FAKTE JA VÄITEID

20. sajandi algul ilmub nii realistlikku kui uusromantilist proosat.

Uusromantiline proosa saab valitsevaks sajandi esimese kümnendi lõpuks, 1910. aastaks.

Uusromantikale iseloomulik kujutuslaad sobib eeskätt lühiproosažanritele, nagu novell ja laast.

Jaan Oksa novellides põimuvad sümbolistlik ja realistlik (või naturalistlik) kujutus.

Oskar Luts on eesti realistliku proosa klassik, kelle loomingut mitmekesistavad uusromantilised näidendid ja jutud.

LISALUGEMIST

Ele Süvalep. Modernist Jaan Oks. Keel ja Kirjandus 1996, 12

Udo Uibo. Palamuse Lomonossov ehk Oskar Lutsu kolm stiili. Keel ja Kirjandus 1987, 1

Jaan Undusk. Melanhoolne Luts: „Kevade”. Keel ja Kirjandus 1987, 1

Vaino Vahing. Valetage enne, mitte aga pärast. Keel ja Kirjandus 1984, 3